

MU'TEZİLE'NİN TARİH ALGISI

Osman AYDINLI*

Abstract

The Mu'tazilite's Perception of History

In the history of Islamic thought, the Mu'tazilite school is characterized by its particular method in understanding religion and religious tradition and by its rational attribution to Islamic precepts. First of all, Mu'tazilite theologians laid down their principles as 'al-usûl al-khamsah (five root and fundamentals) and focused on theological and philosophical issues. In the view of its environment where it's been developed, its justification for historical events and its comprehension of leadership, the school has been divided into two parts which are Basrian Mu'tazilite and Bagdadian Mu'tazilite. Choice of the ancestry of Ali, the assumed attitude to the current political structure, comprehension of history and compromising with the society were the important reasons of the separation. Mu'tazilite has been opposed to the idea of idealizing and dignifying the past which can be seen especially in Shiite, by historical criticizing and analytical mentality. Meanwhile, the school did not ignore to be compatible with the history and the society. Mu'tazilite has emphasized the need of describing the history as what it is and displaying it with all diversities and contradictions.

The experiences of Mu'tazilite of coming to power, being suspended from the power and being integrated with the other religious affinities have shaped their historical perspectives. These experiences have shaped their historical perspective. In this article, we tried to determine the Mu'tazilite's perception of history by taking into consideration its evolutions in period.

Key words: Mu'tazilite, 'al-usul al-khamsah, perception of history, İslâmic political theory, philosophical issues, caliphate, imama.

1. Giriş

İslâm düşünce ekollerinden Mu'tezile, dinin ve dinî geleneğin ne olduğu, ne şekilde anlaşıldığı ya da anlaşılması gerektiği konusunda izlediği farklı usûlle ve meselelere ilişkin sergilediği rasyonalist tavırla tanınmıştır. Mezhep bilgileri temel ilkelerini "usûlü hamse/beş temel ilke" şeklinde formüle etmiş ve kelâmî-felsefî sorunlara eğilmiştir. Tartıştıkları ve ele aldıkları konular açısından geniş bir yelpazeye sahip olan bu ekolün tarihe bakışı, geçmişte cereyan eden olayları değerlendirme tarzı, Müslüman düşüncesinde oluşan kırılma noktalarını inceleme kriterleri ve algılayış biçimleri tahlil edilmeye değerdir.

* Doç. Dr., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

Bilindiği gibi tarih, farklı din ya da ideolojiyi savunanların yanlarına almaya çalıştıkları ve benimsedikleri usûlü ya da görüşü destekleme adına çokça delil bulabilecekleri geniş bir mücadele alanıdır. Bu anlamda her toplum, iktidar ya da muhalefet odaklı her siyasî oluşum, yararlanabileceği/kullanabileceği bir geçmişe gereksinim duymuştur. Bu ihtiyacın bir sonucu olarak toplumsal düzene ilişkin farklı anlayış ve algılamalar, birbirine rakip tarihler/tarih anlayışları ortaya çıkarmıştır. Birçok tarihçi, bu anlayışlardan birine bağlı olmaktan gurur duymuş, zihniyetini benimsediği herhangi bir grubun kimliğini geliştirmek veya resmî otoritenin söylemini pekiştirmek gibi toplumsal sorumluluğu olduğunu düşünmüştür.¹ Bilimsel saiklerle her geçmiş dönemin özünü yakalama çabası, insanın zihniyetinin ve gerçekleştirdiklerinin ne denli farklılıklar gösterdiğini, dolayısıyla da önümüzde duran olasılıkların kapsamını ayırt etmemizi sağlar. Tarih, zihniyetlerin ne denli çeşitli olabileceğini anlamamızı temin eder.²

İslâm düşünce tarihinde ortaya çıkan mezheplerin, düşünce ekollerinin ya da dinî eğilimlerin edindikleri tarih bilinci ve anlayışı, isabetleri oranında mevcut durumu daha sağlıklı yorumlamalarını ve geleceğe ilişkin projeksiyonlar yapmalarını sağlamıştır. Bu açıdan bakıldığında Mu'tezile ekolünün zihniyet yapısının ve tarih anlayışının, mevcut sisteme ve geleceğe dair geliştirdikleri projelere nasıl zemin hazırladığını tespit etmek önemli görünmektedir. Bu husus sadece bu ekolü anlamamızı sağlamaz, aynı zamanda tarihsel süreçte olumlu ya da olumsuz iletişim halinde olduğu diğer düşünce ekollerini ve dinî oluşumları da doğru bir şekilde anlamaya ve yorumlamaya kapı aralar.

2. Mu'tezile'nin Tarih Algısı

Mu'tezile, geliştiği kültürel ortam ve benimsediği imamet düşüncesi ekseninde Basra ve Bağdat Mu'tezilesi olarak iki ana gruba ayrılmıştır. Bunun yanı sıra Mu'tezilî geleneğin siyasî aklı temsil eden, felsefî akla dikkat çeken ve züht-takvaya vurgu yapan üç farklı eğilimi bünyesinde barındırdığını söylemek mümkündür. Bu farklılaşmalar ya da eğilimler, gelenek içerisinde farklı tarih anlayışlarının oluşmasını da beraberinde getirmiştir.

2.1. Tarihsel Eleştiri ve Çözümlemecilik

Mu'tezile, bazı İslâm fırka ve mezheplerinin söyleminde var olan geçmişin yüceltilmesine, idealize edilmesine ve olduğundan daha üst bir konuma yerleştirilmesine tarihsel eleştiri ve çözümlemeciliği ile karşı koymuştur. Ekol,

1 John Tosh, *Tarihin Peşinde Modern Tarih Çalışmasında Hedefler, Yöntemler ve Yeni Doğrultular*, (çev.: Özden Arıkan), İstanbul 1984, ss. 11-12.

2 John Tosh, *Tarihin Peşinde*, s. 16.

ele alınan kavram, olgu ve görüşlerin içinde buldukları dönemin ürünleri olduğu kanaatini benimsemiştir. Bu yüzden tarihi ve geçmişte meydana gelen olayları olduğu gibi ve tüm çeşitlilik ve çelişkileriyle sergilemenin gereği üzerinde durmuştur. Böylece ilk döneme atfedilen tartışılmaz dinî boyut, Mu'tezili bakış açısı uyarınca akla, mantığa ve realiteye uygun bir şekilde tenkide açılmıştır. Bu eleştirel zihniyet, tarihî olayları ve önceki döneme ilişkin görüşleri farklı boyutlarıyla gündeme getirmiştir. Esasen bu bakış açısı Mu'tezile'nin benimsediği usulle ve İslâm dışı din ve kültürlerle olan iletişimi ve kaynaşmasıyla ilgilidir.

Mu'tezili bilginler dinî nasları göz ardı etmeden diğer din ve kültürlerden bilgi ve düşünce alış verişinde bir sakınca görmemiştir. İlk Mu'tezili fikirlerin sahibi olan Vasil b. Atâ ve Amr b. Ubeyd, İslâm dışı din mensuplarıyla yaptıkları tartışma oturumlarında usul ve görüşlerini olgunlaştırma fırsatını bulmuşlardı. Felsefenin Müslüman coğrafyaya girmesiyle birlikte Ebu'l-Hüzeyl, Nazzam, Bişr b. Mu'temir, Cahız gibi Mu'tezile bilginleri buna dair kitapları incelediler. Bu iletişim ve bilgilendirme süreci yeni bir bakış açısı kazanmalarına yol açtı. Mezhep âlimleri kendi bilim anlayışlarını ve düşünce sistemlerini, diğer din ve kültürlerle mukayese imkâm elde ettiler. Tarih bilinci ve anlayışı, farklı bilgi kaynaklarıyla tanışmış olmaları nedeniyle özgün bir nitelik kazandı. Söz gelimi Câhız, dinî hüviyetini korumaya özen göstererek, Yunan ve Hint düşüncesinin kültür mirasından ve Farsça'ya vukufiyetinden dolayı İran hayatına ait bilgilerden yararlı gördüğü öğeleri almaktan çekinmemiş³ ve tarihi, çağının efsanevî nitelikli kanaatlerini eleştiri süzgecinden geçirerek akla uygun çözümler üretmiştir. Goldziher bu bağlamda, onun inanan içten bir Müslüman olarak kaldığını, ancak sınır tanımazlığı, Mu'tezile'ye özgü serbest düşünce yapısı ve ekol içinde teoloji konularında bile yaptığı sert eleştirileri ile değer kazandığını⁴ söyler.

İmamet ve siyaset alanında farklı görüşler ortaya koyan Câhız, bilimsel vukufiyeti ve eleştirel bakış açısıyla tanınmıştır. O, Nabita'nın, mü'mini kasten öldüreni mel'un olarak nitelemelerine rağmen katil sultan ya da emir olduğunda ona sebbetmeyi ve onun görevden azlini uygun görmeyerek çelişkiye düştüklerini⁵ söyler. Onun Emevi ve destekçilerine karşı verdiği bu mücadele ve yoğun eleştiri, Mu'tezili düşüncenin egemen olduğu dönemdeki Abbasilerin resmi tarih anlayışı ile de paralellik⁶ arz eder.

3 Yakut el-Hamevî, *Mucemu'l-udebâ*, c. V, s. 2101 vd.; Nafiz Danışman, *Kelam İlmine Giriş ve Mu'tezile (Amr b. Bahri'l Câhız'ın Kitaplarından Parçalar)*, Ankara 1955, s. 97.

4 Ignaze Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, (çev.: Azmi Yüksel-Rahmi Er), Ankara 1993, s. 94.

5 Câhız, "Risaletu fi'n-Nabitâ", *Resailu'l-Câhız-Resailu'l-Kelâmiyye*, 244, "Risaletu li'l-Câhız fi Benî Umeyye", s. 127 vd.

6 İrfan Aycan, "Câhız ve Emevi Tarihine Mutezili Bir Yaklaşım", *İdeolojik Tarih Okumaları*, Ankara 2002, s. 28.

Mu'tezile, bilgi birikimi ve entelektüel duruşuyla hem kendi tarihini hem de insanlığa katkıda bulunan diğer milletlerin tarihini de anlamlandırmaya çalışmıştır. İlgi duydukları ve yöneldikleri döneme ait çok sayıda metni, Arapça'ya tercüme edilmiş olması avantajını da kullanarak okumuş ve değerlendirmişlerdir. Tarihe mal olmuş ve insanlığa katkıda bulunmuş bilginlerin tecrübelerinden ve bilgilerinden –kendi din ve kültürleriyle karşılaştırarak- yararlanmayı da ihmal etmemişlerdir.⁷ Bu konuda atomculuk fikri örnek olarak gösterilebilir. Mu'tezile, Yunan filozoflarından ödünç aldıkları Tanrı tasavvurundan yoksun atomculuk fikrini, içselleştirip evrenin merkezine Allah düşüncesini yerleştirdiler. Mu'tezile, evrenin bir mekânda bulunmadıkları halde bir araya geldiklerinde bir yer işgal eden atomlardan meydana geldiği, Allah'ın yaratıcılığı niteliğinin sürekli olması sebebiyle atomların sayısının da sınırlı olamayacağı ve her an doğan yeni atomlar sayesinde evrenin sürekli gelişip genişlediği düşüncesini geliştirmiştir. Atomculuk fikri ilk kez Bağdat kültür havzasından ve Beytül-Hikme'den önemli ölçüde yararlanan Basra Mu'tezilesi tarafından savunulmuş ve geliştirilmiştir.⁸ Bu noktaya gelmesinde karşılaşılan fikrin eleştirel çerçevede ele alınması, Müslüman düşüncesiyle mukayese edilmesi ve tespit edilen meselelerin çözümünün hedeflenmesi etkili olmuştur.

Mu'tezile'nin benimsediği tarih bilinci, ekolün öncelikle Müslüman toplumun tarihiyle yüzleşmesini ve hesaplaşmasını gündeme getirmiştir. Tarihsel eleştiri ve çözümlemecilik yaklaşımı, Mu'tezile'nin imamet nazariyesinde ve siyaset felsefesinde de kendini gösterir. Bu ana başlık altında sahabelerin konumu, Müslümanlar arasında cereyan etmiş olan Cemel ve Siffin savaşlarına katılanların durumu, Emevî iktidarının kaderci yaklaşımı, Abbasilerin yönetim anlayışı, hilafete gelecek şahsın nitelikleri ve bu makama geliş şekli sorgulanmıştır. Ekol bilginleri kaçınılmaz bir şekilde bazı zor soruların cevabını aramaya talip oldu. Sahabe nesli arasındaki çatışmaların sebebi neydi? Tarih boyunca Müslümanların gündeminden düşmeyen Cemel ve Siffin savaşlarının cereyanının arka planında hangi etkenler vardı? Bu harplerin siyasi ve sosyal sonuçları nedir? Dönemin koşullarının bu çatışmadaki etkisi nasıldı? Bu sorulara verilecek cevapların Şia'nın ve Haricilerin çatışmacı tarih anlayışlarına karşı, eleştirel ama uzlaşmacı bir tarih anlayışını yerleştirme çabasına yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Böylece tarihsel çatışmalar ve sahabe dönemine kadar uzanan radikal sorgulamalardan ziyade çözümlemeciliği hedefleyen eleştirel bir bakış açısı geliştirildi.

Mu'tezile geliştirdiği imamet nazariyesi nedeniyle Hz. Osman ve Hz. Ali arasındaki hilafet seçimi ve halifelik sürecini tartışma konusu yapmıştır. Dört ha-

7 Daha geniş bilgi için bk. Osman Aydınlı, "Süryani Bilginlerin Çeviri Faaliyeti ve Mu'tezilî Düşünceye Etkisi", *HÜİFD*, cilt:5, sayı:11(2007), Ankara, ss. 7-33.

8 Kadı Abdülcebbar, *el-Münye ve'l-emel*, (tahk.: İ. M. Ali), İskenderiye 1985, s. 48; Mu'tezile'deki atomculuk fikri ile ilgili bk. Osman Aydınlı, *İslâm Düşüncesinde Aklîleşme Süreci*, Ankara 2001, ss. 170-180.

lifenin hilafete geliş şekli ve dönemlerinde yaşanan olaylar sorgulanmış olmasına karşın sahabeyi rencide etmekten uzak durulmuştur. Aynı zamanda dört halife döneminin ideal dönem olarak kodlanmasından da uzak durulmuştur. Erken dönemi haklılaştırmaya yönelik çabaların sonraki dönemlerde ortaya çıkan çarpıklıkları zmnen normal göstereceği açıktır. Mu'tezile ekolü, imamette efdaliyyet nazariyesi ile hilafetteki sıralamayı kabul etmiş ve Sünnî imamet teorisine yakın durmuşsa da eleştirel tavrıyla bu dönemleri idealize etmemeye özen göstermiştir.⁹ Mu'tezile'nin Hz. Osman'ın şehit edilmesiyle ilgili yaklaşımlarında da sorgulayıcı ama incitici olmadığını görmek mümkündür. Sözgelimi Mu'tezili Hayyât'ın anlatımında bu hassasiyet şu şekilde billurlaşmıştır: Hz. Ali, Hz. Osman'ın öldürülme olayını duyduğunda oğlu Hasan'a olay anında orada olup olmadığını sordu. Bu ifade onun olaydan haberdar olmadığını göstermektedir. Ensarın ve muhacirin bilgisi dâhilinde muhasara edilse ve zorla katledilmişse bu durumda ya hakettiği için öldürülmüştür ya da hak etmediği halde öldürülmüştür. Hak etmişse adaleti kaldırdığı, fıski ve fucuru gerekli olduğu içindir. Hak etmediği halde öldürülmüşse imkânı olup savunmayanlar fıska düşmüştür. Her iki durumda da Müslümanların imamı ve ensar-muhacir grubundan uzaktır.¹⁰ Sorgulayan ama kışkırtıcı cevap vermekten uzak duran bu yaklaşım, tarihi, tarihteki olayları ve sahabeyi aklama tavrının somut bir örneğidir.

Bu eğilim sahipleri, genelde tarihsel konu ve olaylarla ilgili olarak kararsız bir tavır sergilemişler -çözümü başkalarına bırakma ya da erteleme ve toplumdaki gerginliği yumuşatma siyasetinin bir uzantısı olarak- hükmü Allah'a bırakmışlardır.

Mu'tezile getirdiği eleştirel ve çözümlemeci bakış açısıyla erken dönemi dramatikleştiren ya da idealize eden uç yaklaşımlardan farklı bir tutum sergilemiştir.

2.2.Tarihle ve Toplumla Uzlaşma

Mu'tezile tarihsel eleştiri yöntemini benimsemekle birlikte geçmişle ve toplumla uzlaşmayı ihmal etmemiştir. Daha çok Basra Mu'tezilesinin yaklaşımında görülen bu boyut, mezhebin Bağdat kolu tarafından da benimsenmiş ve genişletilmiştir. Bağdat Mu'tezilesinin mefdülün imametini öngören imamet nazariyesinde ve siyaset anlayışının oluşumunda tarihle ve toplumla uzlaşma faktörü etkin bir rol oynamıştır.

Mu'tezile temelde Hz. Muhammed'in ölümüyle birlikte risaletin hem kurum olarak hem de işlevsel açıdan sona erdiği ve yerine ikame edilen hila-

9 Daha geniş bilgi için bk. Osman Aydınlı, *Mu'tezilî İmamet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, Ankara 2003, ss. 43-67.

10 Hayyât, *Kitabu'l-intisar ve'r-reddu ala Ravendiye'l-mülhid*, (takd.: Alber Nasrî Nader), Beyrut 1957, s. 51.

fet makamına getirilen kişinin Hz. Peygamber'in dinsel değil de siyasî liderlik misyonunu üstlendiği görüşündedir. Bu sebeple bu konuda fikir üreten ekol düşünürleri imameti, icthadi bir mesele olarak görmüş ve siyasal iktidarı dinsel iktidardan ayırarak farklı bir düzleme yerleştirmişlerdir. Mu'tezilî âlimler, imamete dair görüş ve söylemini, Şia'dan farklı bir şekilde tarihin olumsuzluklarını öne çıkarma ve yargılama yerine, tarihi ve tarihsel tecrübeyi tasdik etme üzerine inşa etmiştir. Bu sebeptir ki ekol, efdalin/en erdemli olanın yanında, mefdûlün imametini de bazı koşullar çerçevesinde meşru saymıştır. En erdemli (efdal) kişinin imameti isteniyorsa da, bu koşulu gerçekleştirmek mümkün olmayabilirdi. Bu realiteden hareketle geliştirilen argümana göre insanların en faziletlisinin imamete seçilmesi fitneye yol açacak ya da insanların maslahatına zarar verecekse daha az faziletli olan (mefdûl) imamete getirilebilirdi.¹¹

Mu'tezile'nin imamet düşüncesinde, meşruiyetin dayanağı politik olmaktan çok dinsel ve ahlâkî niteliklidir. Siyasî iktidarlara meşruiyet kazandıran unsur erdemdir. Emevilerin ya da Abbasilerin, şûra ve rıza esasına dayalı hilafetten saltanata dönüşleri, başlangıç itibariyle tepkiyle karşılanmışsa da uygulamaları zaman içerisinde halk kesimi ve elit grup tarafından tasvip edilmiştir. Dahası meşruiyetleri tartışılmaz hale gelmiştir. Bu noktada mefdulün imameti anlayışının önemli ölçüde yaygınlık kazandığı Abbasiler döneminde, Mu'tezilî bilginlerin tarih bilincinin ve toplumla uzlaşma niyetlerinin önemli olduğu görülmektedir. Onlar öncelikle İslâm tarihi ile barışık bir anlayış sergileme yolunu tercih etmişlerdir. Bağdat Mu'tezilesi'nden Bişr b. Halid, Bişr b. Mu'temir ve Ebu Musa el-Murdar gibi şahıslar, Hz. Peygamber'den sonra Hz. Ali'yi en faziletli kabul etmekle birlikte daha az faziletli olarak gördükleri Hz. Ebu Bekir'in imametini de onaylamak¹² suretiyle bazı halifeleri dışlayan yaklaşımlardan uzak durmuşlardır. Bu tarihi doğrulama ve uzlaşma tavrının, sonraki dönem Mu'tezilesi tarafından da benimsendiği ve idealist yaklaşımlardan vazgeçilip realiteye uygun bir tavır sergilendiği görülmektedir.¹³ Çünkü mefdulün imameti, tarihle barışık olmaya ve kamu yararını gözetmeye dayalı bir anlayıştır.

Mu'tezile'ye göre toplumun siyasal birliği açısından da, mefdulün efdala tercihi söz konusudur. Bir kimseye halk tarafından daha çok ilgi ve bağlılık gösteriliyor, ona daha çok itaat ediliyorsa, toplumdaki şikâyetler ona götürülüyorsa, o kimse, ibadet ve takva açısından kendisinden daha üstün olan kimseye tercih edilebilir. Çünkü bu konuda kamu yararı vardır. Böyle yapılırsa toplumdaki ihtilaflar ortadan kalkar, zulüm biter ve adalet sağlanmış olur.

11 Daha geniş bilgi için bk. Osman Aydın, *Mu'tezilî İmamet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, ss. 67-93.

12 Naşî el-Ekber, *Mesailu'l-imame*, (tahk.: Josef Van Ess), Beyrut 1971, s. 56.

13 Hayyât, s. 76; Kâdi Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, (tahk.: A. Osman), Kahire 1988/1408, s. 757 vd.

Çünkü kamu yararını gözetme açısından daha güçlü olan kimse aynı zamanda seçilmeyi daha çok hak eden kimsedir.¹⁴

Mu'tezile'ye göre en erdemlinin devlet başkanı olarak atanması halinde, fitne çıkma korkusu Müslüman topluma âriz olacaksa, mefdulle/daha az erdemli olanla imamet akdi yapılabilir.¹⁵ Adaylar tüm koşullarda eşitseler, fazilet konusunda üstünlük araştırması yapılır. Seçim ehlinin yapması gereken zamanın gereklerine uygun olanı seçmektir. Eğer bir savaş ve fitne dönemi yaşanıyorsa, kahramanlık ve yiğitlik yönünden önde olan seçilir. Barış, güvenlik ve bilimle ilerleme dönemi yaşanıyorsa, bilimle ağırlığı olan seçilir.¹⁶ Böylece mefdulün imameti anlayışında, sistemin işlerliği ve toplumun yararı gözetilmiş olmaktadır.

Mefdulün imameti anlayışı, değişik etnik grupların bir arada barış içinde yaşamaları açısından da önemli bir fonksiyon icra etmiştir. Çünkü böyle bir anlayış teorik koşullardan ziyade, pratik konuma daha uygun düşmüştür. Farklı etnik kültürlerin yardımıyla iktidara gelen Abbasilerin, ilk baskı yıllarından sonra ister istemez, siyasal iktidarı geniş biçimde paylaştıkları görülür. Onlar, Araplarla farklı kültürlerden ve dinsel geleneklerden gelen insanlardan oluşan mevalî ile yakınlaşma politikası izlemişlerdir. Böylece Abbasi egemenliğinin ilk yarım yüzyılı içinde, Arap kabile aristokrasisinin etkinliği ve ayrıcalıkları hızlı bir şekilde dağılmıştır. Ebu Cafer Mansur'un inşa ettiği Bağdat şehrinin coğrafi ve kültürel konumu, İran etkisine ve kültürüne kapı aralamıştır. Hilafet merkezinin Bağdat'a taşınmasıyla somut bir şekilde mevalî, devletin idari ve askeri kadrolarının önemli bir bölümünü elde etmiştir. Özellikle idari yapılanmada İran asıllı bir aile olan Bermekiler vezaret göreviyle¹⁷ birlikte Fars unsuru güç dengesini kendi lehine çevirmiştir.

Me'mun halifeliğinin ilk yıllarında İranlı unsurun etkisinde kalmış olmasına rağmen daha sonra Merv'de bulunduğu sırada cereyan eden olaylardan dolayı, Arap ve İranlılara karşı güveni sarsıldığı için yeni bir güç olarak Türkleri istihdam etmiştir. Belki de onların siyasi tecrübe ve askeri kabiliyet bakımından imparatorluk içinde bir denge unsuru olabileceklerini ummuştur.¹⁸ Sonraki dönemlerde de Türklerin devlet idaresindeki nüfuzları güçlenmiş, askeri alandaki etkileri, idari ve siyasi alanlara kaymıştır.¹⁹ Abbasilerle zaman zaman sorunlar yaşayan İran ve Türk unsurlarının, yine de -belki de çıkarları gereği- mevcut halifeyi meşru kabul ettikleri görülmektedir.

14 Kâdi Abdülcebbar, *el-Muğni fi ebvâbi't-tevhid*, (tahk.: A. Mahmud-S. Dünyâ), Dâru'l-Mısriyye, ts., c. XX/1, s. 228 vd.

15 Bağdadî, *Kitabu Usulu'd-din*, Beyrut, 1981/1401, s. 293 vd.

16 Ziyaüddin Rayyis, *İslâmda Siyasi Düşünce Tarihi*, (çev.: İbrahim Sarımsı), İstanbul 1995, s. 225 vd.

17 Ebu Muhammed Ahmed b. A'sâm el-Kufî (314/926), *Fütuh*, Beyrut ts., c. IV, s. 402.

18 İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, (tahk.: A. Abdulvehhab Fetih), Kahire 1992, c. X, s. 321.

19 H.Dursun Yıldız, *İslâmîyet ve Türkler*, İstanbul 2000, s. 134.

Abbasi devleti bünyesinde koşulların gelişmesi ve topraklarının genişlemesi nedeniyle aralarındaki birleştirici özelliğin İslâm olduğu, çok ırklı bir yeni yönetim anlayışı sergilemek zorunda kalmıştır. Temelde İranlılar, Türkler ve Araplardan oluşan bu çoklu yapıyı muhafaza etmek aralarında görev dağılımını adil bir şekilde sağlamak ve uzlaşma politikası sergilemekle mümkün olabilirdi. Mu'tezile'nin mefdulün imametini onaylayan anlayışı bu noktada ve ortamda ortaya çıkmış ve yaygınlık kazanmıştır.

Ekol bünyesinden bazı isimlerin mefdul imamet anlayışını benimsemelerinin en önemli sebeplerinden birisi de, tarihsel ve siyasal tecrübelerdir. Mefdülün imametinin olabirliğini tartışırken en çok iç güvenlik ve cezaların uygulanabilmesi gibi otoritenin sağlanmasıyla ilgili konularda yoğunlaşmıştır.

Mu'tezile'nin tarihle ve toplumla uzlaşma niyetinin arka planında ekolün mihne süreciyle birlikte bir yol kazasına maruz kalması da etkili olmuştur. Me'mun'un hilafetine kadar bireysel düzeyde tartışma konusu edilen halku'l-Kur'an (Kur'an'ın yaratılmışlığı) sorunu,²⁰ Halife tarafından resmîyete dönüştürülerek, bu ilkeye inanma 212/827 yılında devletin resmî politikası haline getirilmiştir. Bu yönde eyaletlerde ve Bağdat'ta mihne sorgulamaları hızlandırılmıştır.²¹ Mu'tezile'nin resmî mezhep olduğunun ilanı, bunun devlet eliyle benimsetme çabaları ve yoğun eleştirilere sebep olması, ekol mensuplarının güvenlik ve mevcut düzeni koruma isteklerini ortaya çıkarmıştır. Bunun en önemli göstergesi de mevcut devlet başkanının ya da imamın meşru olduğu fikrinin işlenmesi, yani mefdülün imametinin savunulması şeklinde tezahür etmiştir.

Kur'an'ın yaratılmışlığı düşüncesinin bir başka boyutu da kutsal kitabın tarihle ve toplumla ilişkilendirilme çabasıdır. Mu'tezile, Kur'an'ın Allah'ın kelamı olduğunu kabul ediyordu ancak bunun ezeli olmadığı ve tarih içinde yaratılmış bir Allah kelamı olduğunu düşüncesini savunuyordu.²² Kur'an-ı Kerim'le ilgili geliştirilen bu kuram, vahyi yayıldığı toplumların tarihi ile ilişkilendirme çabası olarak dikkat çeker. Bunun açılımı kutsal kitabın literal okunuşunun ötesine geçme, toplumun içinde bulunduğu ilmî seviyeye bağlı olarak yeni yorumlamaların yapılması ve vahiyden beslenen yeni düşüncelerin üretilmesidir.

İslâm mezhepleri arasındaki farklılaşmalar, dinî referansları okuma biçimlerinden ve tarihsel süreci değerlendirme tarzlarından kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda Mu'tezile konunun, Müslüman toplum tarafından her çağın koşulları dikkate alınarak çözülmesi gereken icthadî bir sorun olduğu sonucu-

20 Walter Patton, *Ahmed b. Hanbel And Mihna*, Leiden 1897, s. 47 vd.

21 et-Taberî (310/922), *Tarîhu'l-umem ve'l-müluk*, (tahk.: M. Ebu'l-Fazl İbrahim), Beyrut 1386/1966, VIII, 619; İbn A'sâm, c. IV, s. 454.

22 Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail el-Eş'arî, *Makalâtu'l-İslâmiyyîn ve'htlâfi'l-musallîn*, (tahk.: Helmut Ritter), Wiesbaden 1980, s. 191.

na varmıştır. Buna rağmen ekol, imamete ilişkin bağımsız bir duruşun sahibi olmuş ve imamet düşüncesini ortaya koyarken Kur'an, sünnet, dört halife ve tarihî deneyimleri referans olarak almıştır. Mezhep bünyesinde, adaleti merkeze alan bir anlayışla, imamet makamı ve özellikleri, Peygamber'in ve tarihteki erdemli görülen halifelerin düzeyine çıkartılarak idealist bir tavır sergilenirken, zaman aşımı ve vakıaların öne çıkmasıyla birlikte realist bir yaklaşıma bağlanması kaçınılmaz olmuştur.

2.3.Ekolün Düşüşü ve Tarihin İhyası

Siyasî güç kaybı, mihne uygulamaları, ilmî otoritenin zaafiyeti, metot ve söylemin algılanma zorluğu gibi faktörler Mu'tezile'nin düşüşüne ve ekolden bazı kopmalara sebebiyet vermiştir. Bu zaman zarfında iktidarın desteklediği Sünnî paradigmanın ve en güçlü muhalefet grubu olan Şii düşüncenin güç kazanmasına karşın Mu'tezile var olma mücadelesi vermek zorunda kalmıştır. Bu meyanda ekol bilginleri düşüncelerini yeniden gözden geçirmeye, ekolün tarihteki parlıtlı günlerine tekrar geri dönmeye ve özgün düşünceleri yeniden ihyaya yönelmişlerdir. Esasen bu yaklaşım Mu'tezile'nin kendi başarılı tarihinin ve geçmişinin yeniden dönmesine yönelik bir çabaydı.

Bu mücadelenin baş aktörleri -Basra ve Bağdat ayırımı yapmaksızın- Hayyât, Ebu Ali Cübbâi, Ebu Haşim Cubbaî, Kabî gibi Mu'tezilî şahsiyetlerdi.

Bu isimler genel anlamda İslâm tarihini ve geçmişte Müslümanlar arasında cereyan eden olayları yorumlarken uzlaşmacı tavır sergilemelerine rağmen asıl yoğunlaştıkları husus kendi tarihlerini yani Mu'tezile'nin parlak tarihini öne çıkarmaktı. Bu yeni arayışın ilk mümessili olarak Bağdat Mu'tezilesinin tanınan ismi Ebü'l-Hüseyin el-Hayyât zikredilebilir. O, kopmaların başladığı, mezhebe karşı saldırıların yoğunlaştığı süreçte Mu'tezilî görüşleri savunarak ekol bünyesindeki ayrılıkların aslı değil, talî olduğunu savunmuş²³ ve bütünleşme mesajı vermiştir. Onun, Câhız'ın *Faziletü'l-Mu'tezile* ve İbnü'r-Ravendî'nin ona karşı yazdığı *Fadîhatü'l-Mu'tezile* isimli eserle başlayan kitap düzeyindeki tartışmalara, *İntisar* adlı eseri ile katıldığı görülür. Hayyât, Bağdat ekolünden olmasına rağmen eserinde, beş prensibi benimseyerek Mu'tezilî olmaya hak kazanan her düşünürü ve görüşlerini savunan bir söylem geliştirmiştir. O, Mu'tezile'nin imamete ilişkin görüşlerini savunurken Şia'yı ve öne sürdükleri uç fikirleri mercek altına alır ve eleştirir. Bunu da tüm ekolün savunucusu olduğunu ima ederek yapmaya çalışır. Ona göre Mu'tezile, Şia'yı gulât fırkalarının görüşlerine göre değil, hepsinin tevhid, Kur'an, kader, rec'at, bedâ gibi konulardaki ortak görüşlerinden ve ümmetin icmaı dışına çıkmalarından dolayı tenkit etmektedir.²⁴

23 Hayyât, s. 106.

24 Hayyât, s. 14; Wilfred Madelung, "Imamism and Mu'tazilite Theology", *Religious Schools and Sects in Medieval İslâm*, London 1985, s. 13 vd.

Hayyât, tarihteki uygulamaların yaşanan dönemdeki problemleri çözüm anlamında delil ya da örnek olarak kullanılabilmesi görüşünü benimser. Söz gelimi Ebu Bekir'in Ali'ye önceliği, mefdul olanın efdal olana önceliğinin uygulanırlığına örneklik teşkil eder. Bunun sebebi ise Hz. Ebu Bekir'in kamu yararını gözetme açısından Hz. Ali'den daha başarılı olacağına yönelik toplumda var olan kanaat ve karardır.²⁵ Hayyât'ın genel olarak Hz. Ali'ye sempati duyduğunu söylemekle beraber diğer halife ve sahabeleri aklama ve doğrulama tavrı içinde olduğu söylenebilir. Hayyât, özellikle Hz. Osman ve Hz. Ali zamanında ortaya çıkan hadiseler ve bu sırada sahabe arasında cereyan eden çekişmeler konusunda Mu'tezile âlimlerinin tevakkuf ettiğini/kararsız bir tavır sergilediğini söyler. Buna karşılık hiçbir ekol mensubunun, Muâviye ve Amr b. Âs'ın Hakem olayı sırasında takip ettikleri yöntemi, onaylayıcı bir tutum içerisinde olmadığını ifade eder.²⁶ O, tarihte Müslümanlar arasında cereyan eden olumsuz olaylarda hatalı olan tarafı zikretmeyi gerekli görür. Onun diğer ilkelelerin yanı sıra imamet konusunda da ekolün anlayışlarını delillendirme gayreti içinde olması, savunma merkezli yeni bir söylem geliştirmesi ve Mu'tezile'yi Şia dışındaki diğer mezheplere yakınlaştırma çabası, bu dönemdeki yeni arayışların ilk tezahürleri olarak değerlendirilebilir.

Mu'tezile'nin mihne uygulamalarından dolayı yıprandığı ve zayıf düştüğü dönemde ekol tarihini ihya yönünde çaba sarf edenlerden biri de Basra Mu'tezilesi'nin lideri konumunda olan Ebu Ali Cubbaî'dir. Ekolü eski günlerindeki canlılığa kavuşturmak adına yoğun bir çaba harcamıştır.

Ebu Ali Cubbaî, imamet ve siyasete ilişkin görüşlerini ifade ederken tarihte cereyan eden olaylardan yararlanır ve gerekçelerini tespit ederek görüşünü delillendirmede kullanır. İmamet anlayışını ortaya koymak için tarihe, yani ilk hilafet seçimine gider. Ona göre Ebu Bekir, yaşadığı çağın en faziletli değildir, ancak sahabe tarafından efdal olarak kabul edilmiştir. Kamuoyu belki de ondan faziletli bir başkasının, bu konumunu sürdüremeyip mefdule dönebileceği izlenimini veren bir özrünü görmelerinden dolayı ona akdetmiştir.²⁷ Ebu Ali bu görüşünü geçmiş imam belirleme deneyimlerinden örneklerle açıklama getirir. Seleften dört imamın sahabenin efdali olduğu konusunda icma oluşmuştur. O, hiçbir halifenin diğerine üstünlüğünü tartışma konusu yapmamıştır. İlk dört halifenin hepsi meşrudur ve fazilette eşittir. Devlet başkanlığı için iki kişi belirlendiği takdirde ilk seçilen gerçek imam olur.²⁸ Geri kalanlar icma ile diğerlerinden daha üstündür, akabinde cennetle müjdelenen on kişilik grubun diğer üyeleri üstündür. Fetihden önce infak edip savaşanlar, son-

25 Hayyât, s. 76.

26 Hayyât, s. 73 vd.

27 Kâdi Abdülcebbar, *Muğni*, c. XX/1, s. 216.

28 *Şerhu Usul'l-hamse*, s. 767; *Muğni*, c. XX/1, s. 216, 228.

radan infak edip savaşanlardan daha faziletlidir.²⁹ Ebu Ali Cubbaî, halifeleri ve ilk nesil Müslümanları fazilet sıralamasında, görünen niteliklerini ve icma yöntemini esas almaktadır.

İmamete ilişkin görüşlerini temellendirmede Kur'an, nübüvvet, akıl ve tarihsel tecrübeyi kullanan Ebu Ali Cubbaî, dört halifenin efdalliği konusunda tavakkuf etmeyi daha uygun görmüş ve iyi niteliklerinden başka bir özelliklerinin olmadığını söyleyerek hiçbirini diğerinden üstün görmemiştir.³⁰ Daha doğru bir ifadeyle tarihi sırayı öngörmüş, sahabeyi ve tarihi aklama ve doğru-lama tavrı içinde olmuştur.

Ebu Ali Cubbaî, kendisinden önceki Mu'tezile âlimlerinin şiddetle karşı çıktığı imamette Kureyşli olma koşulunu, yaşadığı dönemin anlayışlarının etkisinde kalarak benimsemiştir. Bu görüşünü delillendirirken Sünnî nazariyede olduğu gibi "İmamlar Kureyş'tendir." hadisini delil olarak göstermiştir. Bu bağlamda "Bu iş ancak Kureyşten bu kabileye uygundur." ifadesini de zikretmiştir.³¹ Böylece imametın Kureyşliliği sadece Sünnî gelenek içerisinde değil, Mu'tezilî gelenek içerisinde de kabul görmüştür. Anlaşıldığı kadarıyla o, Kureyşli olma niteliğini toplumsal ve siyasal bir tercih olarak öne sürmektedir. Sonuç itibarıyla Ebu Ali Cubbaî, imamda aranacak nitelikler arasında Kureyşli olma şartını öne çıkarırken yaşadığı çağın hâkim paradigmasından yani Ehl-i Sünnet geleneğinden oldukça etkilenmiştir.

Ebu Ali ve Ebu Haşim Cubbaî'nin imamet anlayışlarında da İslâm geleneğinde öne çıkarılan icma ve biat olgusunun önemli bir yeri vardır. Onlar da Ehl-i Sünnet âlimleri gibi, icmayı hem dinî nitelikli bir kanıt hem de tarihsel tecrübenin onanması ve doğrulanması açısından otorite kabul etmişlerdir. Sünnî paradigmanın etkin olduğu bir çağda yaşamış olmaları ve bu düşünce sisteminin üzerinde durduğu bazı kavramlara vurgu yapmaları, Cubbaîlerin Ehl-i Sünnet'ten etkilenmiş olabileceği ihtimalini gündeme getirmektedir.

Watt'ın da ifade ettiği gibi, geçmiş ve geçmişle ilgili açıklama ve yorumlar, tarihe duyulan akademik bir ilgiye dolayı değil, çağın getirdiği siyasî bir ihtiyaçtan dolayı yapılmıştır. Bu nedenledir ki, yorum sahiplerinin tarihi çevresiyle ve dönemin anlayışlarıyla ilintilidir.³² Mu'tezilî âlimlerin görüşlerinde de yaşadıkları dönemin zihin dünyasının ve anlayışlarının yansımalarını görmek mümkündür.

Mu'tezile zayıf düştüğü dönemde parlak geçmişinin nostaljisini yapmak mecburiyetinde kalmıştır. Eski ihtişamlı günlerin ihyası adına, kendi tarihle-

29 Kâdi Abdülcebbar, *Muğni*, XX/2, s. 114.

30 İbn Ebi'l Hadid, *Şerhu nehci'l-belaga*, neşr.: M. Ebu'l Fazl İbrahim, Beyrut 1965, c. I, s. 7.

31 Kâdi Abdülcebbar, *Muğni*, c. XX/1, s. 234.

32 W. Montgomery Watt, "The Political Attitudes of the Mu'tazilah", *Journal of the Royal Asiatic Society (JRAS)*, 1963, s. 42.

rini idealize etmişlerdir. Ama bu tutum, yaşadıkları çağın siyasal olaylarından ya da dinî anlayışlarından etkilenmedikleri anlamına gelmemelidir.

3. Sonuç

Mu'tezile ekolünün tarih anlayışı, beslendikleri dinî, siyasî ve kültürel koşullar üzerine inşa edilmiştir. Ekolün tarih algısı gelenek içerisinde var olan eğilimlere göre de farklılık arz etmektedir. Temel olarak Mu'tezile, tarihsel olayları değerlendirirken eleştirel bir bakış açısı sergilemeyi ve tespit edilen sorunları çözümlenmeyi esas almıştır. Çözümün bulunmasında sadece dinî nasslardan yararlanma yöntemi izlenmemiş aynı zamanda felsefeden, diğer din ve kültürlerden faydalanma cihetine de gidilmiştir. Mu'tezilî bilginler tarihsel olayları ve olguları sağlıklı bir şekilde anlama ve yorumlamanın irdelenen çağın zihniyetinin, kültürünün, siyaset anlayışının, dinî düşüncesinin ve tartışma gündeminin bilinmesiyle ilintili olduğu tezini savunmuştur. Bu yaklaşımın amacı, tarihle ilgili kesin öngörülerde bulunmak ya da herhangi bir ideolojiye bağlı kalmak değil, incelenen dönemin toplumsal ve siyasal eğilimlerinin olduğu koşulları görmek ve gelecekteki olayların gerçekleşebileceği koşulların görülebilmesini sağlayacak tarih bilincini elde etmektir.

Mu'tezile ekolü Müslümanlık tarihine, kutsalın tarihi gözüyle bakmaktan uzak durmuştur. Onlara göre tarihsel süreç içinde oluşan yapı, değer ve anlayışları tarih ve toplum üstü hakikatler olarak nitelemenin bazı handikapları bulunmaktadır. Böyle bir yaklaşım tarihi olduğu gibi anlamayı ve yorumlamayı güçleştirir. Geçmişte cereyan eden olaylara kutsallık atfetmek, yaşanmış olan gerçek ilişkilerdeki insanî ve sosyal boyutun gözden kaçmasına sebep olabilir. Mu'tezile akılcı, eleştirel ve çözümleneci bir metotla bazı İslâm mezheplerinin benimsediği mitolojik tarih anlayışından uzak bir yaklaşım sergilemiştir.

Doğaldır ki tarihe ilişkin tüm bilginin ve malzemenin elde edilmesi mümkün değildir. Tarihi bilgilerin ve buna bağlı olarak yorumlamaların sağlam bir zemininin olması ve dayanaklarının güçlü olması bir gerekliliktir. Çünkü tarihsel olayları izah etmede oluşan boşluğun zihni faaliyetlerle doldurulması söz konusudur. Mu'tezile de bilimsel bilgiye yaptığı vurgu, sağlam bir bilgiye ulaşma konusunda başvurduğu kaynaklar ve elde ettiği imkânlar çerçevesinde bir tarih algısı geliştirmiş ve geçmişî akılcı bir metotla yorumlamaya çalışmıştır. Tüm insanî fiillerde olduğu gibi bu yorumlama girişiminde isabet etme payı olduğu gibi yanılma payı da mutlaka vardır.